

М.В.РОМАНЮК

ДЕМОГРАФІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ АСПЕКТИ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ. – 1917 Р.)

Населення південноукраїнського регіону впродовж всього ХІХ ст. було етнічно та конфесійно строкатим. Поряд з переважно православним населенням існували анклавні католиків, лютеран, духоборів, молокан. Особливу етноконфесійну спільноту склали меноніти, які змогли зберегти власну самобутність на території півдня України завдяки особливостям свого віровчення.

При їхньому оселенні були створені менонітські округи. Населення цих округів жило своїм специфічним замкнутим життям. Їх стиль життя був обумовлений як етнічним походженням менонітів, так і їх привілейованим станом взагалі. Спосіб життя менонітів проявлявся як в моралі, звичаях, традиціях, так і в повсякденній поведінці. На ґрунті збереження власної самобутності народжувалась зверхність по відношенню до місцевого населення, що пов'язано було не стільки з їх ізольованістю, як з небажанням вивчати навіть мову країни, яка стала для них новою батьківщиною. Водночас меноніти власне походження використовували з кон'юнктурних та прагматичних потреб і в різних політичних обставинах їх поведінка дуже часто зводилась до пристосовництва.

Виходячи з цього, ми ставимо перед собою такі дослідницькі завдання: розглянути етнічне походження менонітів; дослідити демографічні процеси в менонітських колоніях (рівень народжуваності та смертності, шлюбний вік, міграції в колоніях, чисельність менонітів у порівнянні з загальною кількістю населення півдня України); визначити рівень медичного обслуговування в поселеннях.

До сьогодення часу вважається не вирішеним питання етнічного походження менонітів, їх прабатьківщини. Гострі дискусії навколо цього питання мали своєю метою не тільки встановити історичну правду щодо походження менонітів, але й обґрунтувати політичні рішення того часу.

Загалом існує декілька концепцій етногенезу менонітів. Згідно нідерландської концепції походження менонітів підкреслюється голландсько-фламандські елементи цієї спільноти. Концепція німецького походження менонітів має ряд варіантів.

Теорія “фризького трикутника” полягає у наступному: усі меноніти — нащадки анабаптистських переселенців із Фрисландії. Оскільки фризи були однією з народностей, які брали участь в етногенезі німецького етносу, меноніти проголошуються німцями. Конфесійна спільність менонітів склалась у Західній Пруссії з нідерландських переселенців, які були повністю асимільовані там німцями.

Самі меноніти іноді використовували теорію про так зване “голландсько-німецьке” походження з політичною метою, а також просто для спасіння власного майна та життя. У воєнні ж роки меноніти об'являли себе голландцями, щоб продемонструвати свою повну непричетність до Німеччини, але забували про власне голландське походження, коли життя їх закидало на території, зайняті німецькими військами [9; 56; 23; 85].

Згідно компромісної теорії, що була створена в останній час, меноніти виступають спільністю особливого типу — етноконфесійною, яка консолідувалася з нідерландських біженців ХVІ – ХVІІ ст. на території Привісленського Помор'я. Нідерландський етап історії менонітів присутній в усіх концепціях. Саме під час цього етапу відбувається розкол між фризами та фламандцями, який відбувся в Фрисландії. Розкол виник на ґрунті різного відношення до авторитарності та централізації в управлінні обшинним життям. Саме тому фризи та фламандці, як правило, створювали окремі колонії та мали окремі церкви. Так, наприклад, з 18 хортицьких колоній жителі 16 поселень були фламандцями, і лише в колоніях Кронсгартен та Шенвізе — фризами. Перехід від однієї церкви до іншої до 1860-х рр. не практикувався, шлюби були винятком, і хоч в середині ХІХ ст. меноніти отримали таку можливість при спеціальному дозволі старійшин та після іспиту, але і в ХХ ст. це було рідким явищем.

Свідомством змішаного походження менонітів була їх мова. Так, мовою діловодства менонітів була німецька, а у побуті — так званий платтдейч із залишками голландської мови.

Демографічні процеси в менонітських колоніях півдня України пройшли декілька етапів протягом XIX ст. – 1917 р. Перша половина XIX ст. відзначається досить точною статистикою населення Хортицького та Молочанського округів. У цей період можна прослідкувати тенденцію до масового зростання населення, що було пов'язано з імміграцією з-за кордону, що продовжувалась до 1835 р., міграціями в середині колоній та природним приростом. В молочанських колоніях створення нових колоній продовжувалося до 60-х рр. XIX ст. за рахунок переселення з інших менонітських округів (передусім Хортицького та Маріупольського) та дітей переселенців. В Хортицькому окрузі відбувається стабілізація населення в середині XIX ст., коли для вирішення земельної проблеми відбувався відтік у молочанські поселення та шляхом утворення дочірніх колоній. Утворення дочірніх поселень хортицьких та молочанських колоній продовжувалося до початку Першої світової війни.

Приріст населення в менонітських колоніях проходив за рахунок різних факторів, в різний час один з факторів був визначальним. Так, перший етап відзначався швидким зростанням населення в менонітських поселеннях за рахунок масових імміграцій з-за кордону в 1789-1820-ті рр.

Другий етап (1820-60-ті рр.) характеризується бурхливими міграційними процесами в колоніях.

В наступний, третій етап з 60-х рр. XIX ст. до 1917 р. відбувається стабілізація населення та його зростання за рахунок природного приросту.

Зростання населення залежить від серії факторів. Передусім це середній шлюбний вік цієї групи населення, і як наслідок рівень народжуваності та смертності, а також від природних умов, наявності землі, медичного обслуговування, рівня життя та багатьох інших факторів.

Таблиця 1.

Кількість родин та чоловік в Хортицькому та Молочанському округах в I половині XIX ст.

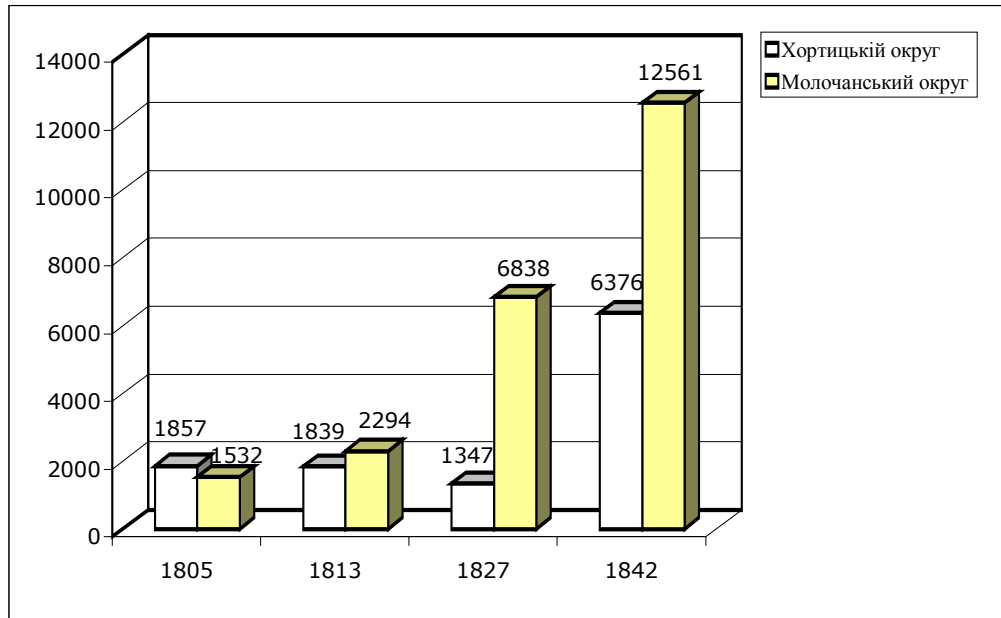
Рік	Хортицький округ		Молочанський округ	
	Кількість родин	Кількість осіб обох статей	Кількість родин	Кількість осіб обох статей
1805	330	1857	351	1532
1813	330	1839	374	2294
1827	347	1347	1293	6838
1842	873	6376	2517	12561

[1; 21-23, 252 зв.-253; 3; 50 зв.-51; 5; 4, 21-22; 6; 24-25; 17; 470; 478].

Загалом половина XIX ст. відзначається масовою міграцією в колоніях, що пояснюється прагненням переселенців знайти кращі умови для життя.

Збільшення кількості населення в менонітських колоніях відбувалося різними темпами. В хортицьких колоніях з 1805 р. до 1842 р. населення зросло в три рази, тоді як молочанських поселеннях за той же час — у 8 разів.

Демографічний ріст населення в округах

До 1824 р., коли Хортицький округ повністю сформувався, кількість родин намагались утримувати в нормі — 330, що було пов'язано з тим, що при поселенні на родину надавалася ділянка 65 десятин землі, яку не можна було дробити. Молочанський округ формувався довший час, простір його був значно більший, тому і в 1842 р. кількість населення була значно більшою.

В другій половині XIX ст. зростання населення відбувалося за рахунок природного приросту, темпи зростання населення стали більш повільними. З 1842 р. до 1867 р. кількість родин в Хортицькому окрузі зросла від 873 до 1451 родин, а в Молочанському окрузі від 2517 до 4229 родин [19; 154]. Відомості про зміну загальної кількості населення в колоніях за цей час ми можемо прослідкувати, скориставшись відомостями зростання кількості осіб чоловічої статі за період 1838-1867 рр.: у Хортицькому окрузі від 2789 до 3918, а в Молочанському — від 5531 до 10398 чоловік. Таким чином, в хортицьких колоніях населення зросло на 14,5% тоді як в молочанських — на 88%. Це свідчить про те, що в Молочанському окрузі населення зростало перед усім за рахунок міграцій, тоді як в хортицьких колоніях населення збільшувалося за рахунок природного приросту.

Для з'ясування питання щодо кількості менонітського населення у порівнянні з загальною кількістю населення півдня України існує обмежене коло джерел. В наслідок того, що відомості про колоністів та менонітів іноді об'єднували, склалася наступна ситуація: в Катеринославській губернії в 1857 р. колоністи та меноніти склали 2,99% населення, при чому на менонітів приходилося 1,18% [24; 117-118, 120]; в 1897 р. у губернії німців налічувалося 3,83%, з них — 1,13% меноніти [25; VIII, 72-73]. В Таврійській губернії німці склали 5,4%, але беручи до уваги, що там знаходилися багаточисельні колоністські округи, можна припустити, що частка менонітів була не більше 2% [15; 135].

Ситуація щодо частки менонітського населення на півдні України не змінилась на початку XX ст. В 1914 р. в Катеринославській губернії проживало 24875, а в Таврійській — 21827 менонітів. Разом в Катеринославській та Таврійській губерніях в цей час проживало 46702 менонітів, тоді як в цілому в Російській імперії — 80000. На території цих двох південноукраїнських губерній проживало трохи більше ½ менонітів всієї Росії. Меноніти Катеринославської губернії склали 31%, а Таврійської губернії — 27% від кількості менонітів Росії [16; 63-64]. Таким чином, кількість менонітів на території півдня України

була незначна, до 2%. Але саме менонітські поселення цього регіону склали 58% менонітського населення Російської імперії.

Відносно практики укладання шлюбів у менонітських колоніях Південної України можна відзначити наступне. У першій половині XIX ст. шлюбний вік серед чоловіків-менонітів був 23-24 роки та трохи більше 21 для жінок-меноніток. У другій половині XIX ст. шлюбний вік зріс, він став трохи більше 24 років для чоловіків та 22 роки для жінок [16; 38]. Шлюбний вік в менонітських колоніях був нижчий, ніж у Західній Європі, який сягав до 28 років для чоловіків та 27 років для жінок. Для місцевих жителів шлюбний вік у українських селах був значно нижчий, 17-20 років для хлопців та 15-16 років для жінок. Шлюбний вік регламентувався, тому що молодь спершу повинна була похреститися після складання іспитів із знання Біблії, і лише після цього мала можливість одружуватися. В середньому на рік на одну тисячу населення приходилося 10 шлюбів в I половині XIX ст. [2; 18 зв.-19].

Наступне питання, яке нас цікавить, це рівень народжуваності. Треба зауважити, в I половині XIX ст. народжуваність коливалась. В 1808 р. в хортицьких колоніях народилося 115 чоловік на 1972 чоловіка всього округу, тоді як у Молочанському окрузі налічувалося 137 новонароджених на 1902 менонітів. Тобто на одну тисячу населення приходилося в середньому 57-68 новонароджених [2; 18 зв.-19 зв.]. В середині XIX ст. народжуваність відносно стабілізувалась, тому що міграції у великих масштабах припинилися, вона досягала від 44,2 до 55 новонароджених на одну тисячу населення. Кожні 2-3 роки родина поповнювалась. Середня менонітська сім'я налічувала 10-12 чоловік [7; 3-33].

Але поряд з високою народжуваністю в колоніях існувала велика дитяча та материнська смертність. В більшості родин 2-3 дитини вмирали у досить ранньому віці. Протягом всього XIX ст. смертність коливались від 23 до 30 чоловік на одну тисячу населення округів [2; 18 зв.-19 зв.; 28; 74].

Згідно Ремпелю, річний приріст населення серед менонітів Росії складав 2,34% на рік (у порівнянні з 1,62% у єврейського населення, 2,34% серед лютеран та 2,45% серед православного населення). Для перевірки цих відомостей ми використали статистику середини XIX ст., що доступна нам, цифри Ремпеля підтверджуються, коли приходиться 2,36% на рік у Молочанському окрузі [28; 75-76].

Якщо проаналізувати народжуваність у Молочанському окрузі, ми встановимо незначну перевагу народжуваності дітей чоловічої статі, де в середньому 51,9% новонароджених були хлопчиками. Ця перевага зменшується у 7-13-річному віці, коли хлопці склали 50,1% дітей, можливо, через високу дитячу смертність. В загальній кількості населення чоловіків було також більше – 51,1% [28; 74-75; 35; 74].

Таблиця 2.

Наявність представників чоловічої статі в Молочанському окрузі у % на другу половину XIX ст.

Новонароджені	Шкільний вік, 7-13 років	Працездатний вік, 14-60 років	Більше 60 років
51,9	50,1	49,7	5

Взагалі наявність більшої репрезентативності чоловіків в колоніях, ніж жінок пояснюється високою материнською смертністю (жінки вмирали під час пологів). Епідемії інфекційних хвороб, таких як дифтерія та тиф “змітали” цілі родини. Такі хвороби, як туберкульоз, які зараз лікуються, протягом всього XIX ст. та на початку XX ст. були фатальними.

Одночасно чистота в одязі та порядок в стилі життя були головними причинами, чому смертність у менонітів була невелика у порівнянні з загальноросійським населенням. У першій половині XIX ст. померлі склали 1,82% населення [22; 6]. Треба зазначити, смертність була в 2 рази менше народжуваності, на 1000 чоловіків населення приходилося приблизно 21 смертний випадок. Смертність переважала між дітьми до 10 років [22; 6].

У першій половині XIX ст. у Катеринославській та Таврійській губерніях була поширена переміжна лихоманка, яка вражала передусім прибулих, а не місцевих жителів. Ця хвороба була закономірним явищем у менонітських колоніях в кінці XVIII – на початку XIX ст., коли населення переживало період адаптації та акліматизації до умов Південної України [18; 65].

Захворювання цингою з'являлось у колоніях у неврожайні роки при переході від довгої зими до весни. Відкрита степна місцевість цих губерній, що давала простір постійним вітрам, приводила до появи таких хвороб як нежить та запалення очей від підняття у повітря курави. Влітку спека призводила до появи втоми, ревматизму та інших хвороб, які були характерні жаркому клімату [24; 293-295].

Протягом XIX ст. у губерніях хвороби приймали форму епідемії, так, тільки в 1850-х рр. у губерніях було масове захворювання переміжною лихоманкою, холерою, тифом та натуральною віспою. Ці хвороби не обминали і менонітські колонії.

Таким чином, в кінці XVIII – на початку XIX ст. населенню менонітських колоній приходилося пристосовуватись до нових кліматичних умов Південної України, саме тому певно в їх колоніях в цей час поширювались хвороби, що вражали прибуле населення: переміжна лихоманка, ревматизм, цинга. З часом, можна припустити, кількість захворювань такими хворобами значно зменшилася.

В наслідок великої смертності в колоніях необхідно було створити налагоджену систему медичного обслуговування. При відсутності лікарів та медичних закладів общині самій було необхідно наглядати за станом здоров'я. Перший етап розвитку медичного обслуговування в першій половині XIX ст. в колоніях був представлений народними знахарями, фахівцями з кровопускань, знавцями трав та рвачами зубів. При народженні дітей допомагали місцеві повитухи [34; 467-468].

Другий етап розвитку медичного обслуговування в колоніях розпочався з середини XIX ст. В 50-60-х рр. XIX ст. поселення переживають серію епідемій холери, черевного тифу, віспи. Саме під час цих періодичних спалахів захворювань, які приносились із зовнішнього світу, уряд надсилав у колонії армію лікарів, фельдшерів та медичних братів. В 60-80-х рр. XIX ст. в менонітських селах стало наявним професійне медичне обслуговування. Почали широко використовуватись ортопедичне мистецтво та було налагоджено прищеплювання проти віспи [34; 453, 457-459]. В 80-х рр. XIX ст. розпочалось відкриття медичних пунктів та лікарень у колоніях, що було раніше, ніж з'явилися земські лікарні у цій місцевості. Саме на цей час приходиться підвищення рівня та статусу освіти в колоніях, тому певна частина менонітів поверталась в поселення лікарями, фельдшерами, медсестрами [31; 817].

Посильна допомога у налагодженні медичного обслуговування в колоніях надавалась представниками державної адміністрації та самоврядування. У зв'язку з цим Контора Опікунства новоросійських іноземних поселенців і безпосередньо наглядачі колоній та менонітські окружні прикази слідували за станом здоров'я жителів колоній. Так, на початку XIX ст. за розпорядженням Контори Опікунства (Катеринослав) колонії надсилали учнів до обершультцу “для вивчення медичного мистецтва та будівництва бані для підтримки здоров'я населення округів” [4; 216 зв.].

Спершу в колоніях не існувало налагодженої практики лікарів, але хворобами займалися самі знахарі. Повитухи допомагали жінкам під час пологів. За фаховою медичною допомогою необхідно було звертатись до лікарів у повітових та губернських містах, але це було винятковим явищем в колоніях [34; 46-48]. Лише у II половині XIX ст. в колоніях почали практикувати лікарі та акушерки, з'явилися фельдшери [31; 817; 24; 555].

У 1880-90-ті рр. волосні правління колоній ініціювали будівництво лікарень у Хортиці, Верхній Хортиці та в Орлові [10; 151; 12; 18-19]. В волосних менонітських центрах були створені вільні аптеки, що знищило всі перешкоди в забезпеченні медикаментами хворих. А в деяких волостях менонітські сходи домоглися призначення жалування для лікарів колоній та безкоштовного видання медикаментів для бідних хворих з коштів земства [13; 3085-309]. Менонітські громади навіть ініціювали відкриття земських акушерських пунктів на їх власні кошти [14; 22].

На початку XX ст. на території менонітських колоній почали з'являтися земські, приватні та заводські лікарні, а також спеціальні лікарні для хворих на туберкульоз [26;

187; 20; 186-189]. До 1917 р. в поселеннях були створені добродійні та приватні заклади менонітів медичного напрямку:

— 1885 р. – Маріїнське училище для глухонімих у с. Тіге Гальштатської волості [16; 75].

— Лікарні у колоніях Хортиця та Верхня Хортиця (Хортицька волость) та в поселеннях Мунтау, Орлово, Вальдгейм (молочанські волості).

— 1909 р. – Євангельська община сестер милосердя (діаконіс) “Марія” в Гальштадті.

— 1911 р. – Психіатрична лікарня “Бетанія” в колонії Кронсвейде (Хортицька волость).

— Богодільні в колонії Рюкенау та на Курушані та сирітський притулок у поселенні Гроссвейде [27; 820; 33; 2].

— Санаторій “Олександрабад” поблизу колоній Ейнлаге (з 1910 р. – власність хортицького підприємця Я. Нібура) [8; 26; 29; 77].

Найбільший авторитет серед медичних закладів менонітів півдня України та Росії в цілому мали психіатрична лікарня “Бетанія” та приватний санаторій “Олександрабад”.

Психіатрична лікарня “Бетанія” була заснована з ініціативи Всеменонітської конференції. За першим проектом цей заклад повинен був допомагати людям різних віровчень, але це було нереальним, щоб спрацювати. Саме тому лікарня була створена для менонітів всієї Росії, але серед пацієнтів переважали хортицькі та молочанські меноніти.

В 1911 р. психіатрична лікарня “Бетанія” почала діяти. Спочатку вона спеціалізувалась на роботі з епілептиками, психічно хворими та пацієнтами, що мали нервові розлади. Згодом сюди стали потрапляти контужені солдати [11; 1-20]. Менонітська медична школа в Гальштадті використовувала психіатричну лікарню для практики.

Інший медичний заклад, який був такий же відомий, як і “Бетанія”, був санаторій “Олександрабад”. На відміну від психіатричної лікарні, що існувала на громадських засадах, санаторій був приватним закладом. У 1910 р. його було придбано та модернізовано підприємцем Я. Нібуром. У 1913 р. Нібур передав цей заклад своєму зятю – германському підданому В.Ф. Бетхеру.

В “Олександрабаді” використовувалась найсучасніша медична техніка: рентгенівській та електричний кабінети. В систему лікування входила, між іншим, вегетаріанська дієта. У санаторії в обслуговування входило не тільки заходи оздоровлення, але й розважання. Тут були човни для катання по Дніпру, а вечорами в парку грав оркестр. Влітку 1913 р. для приїжджаючих пацієнтів був встановлений автомобільний рух між станціями Південної та Катеринославської залізниці та пароплавною пристанню в м. Олександрівськ та санаторієм “Олександрабад” [8; 24].

В менонітських колоніях півдня України була створена розгалужена система закладів медичного обслуговування: лікарні, акушерські пункти, вільні аптеки та богадільні та психіатрична лікарня “Бетанія”. Безумовно, ця система не була вдосконаленою, але вона була життєстійка, тому що існувала на громадські кошти менонітських колоній.

Таким чином, життя населення колоній визначалось наступними факторами та тенденціями у своєму розвитку: зростання кількості населення за рахунок імміграції, міграції в межах колоній, природного приросту; висока народжуваність; висока смертність (дитяча та материнська); завищений шлюбний вік у порівнянні з українським селянством; система медичних закладів в колоніях була показником їхнього матеріального статусу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО), ф.134, оп.1, спр.138.
2. ДАДО, ф.134, оп.1, спр.212.
3. ДАДО, ф.134, оп.1, спр.375.
4. ДАДО, ф.134, оп.1, спр.723.
5. ДАДО, ф.134, оп.1, спр.832.
6. ДАДО, ф.134, оп.1, спр.915.
7. Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО), ф.12, оп.2, спр.273.
8. ДАЗО, ф.24, оп.1, спр.487.
9. ДАЗО, ф.30, оп.1, спр.190.
10. ДАЗО, ф.59, оп.1, спр.1.
11. ДАЗО, ф.201, оп.1, спр.2.
12. Двадцать третье очередное Екатеринославское уездное земское собрание с 6-го по 11-е октября 1888 года. — Екатеринослав, 1889.

13. Постановление Бердянского уездного земского собрания, очередной сессии, созыва с 25 сентября по 2 октября 1874 года и чрезвычайной сессии, созыва 15 марта 1875, с приложением докладов уездной управа. — Екатеринослав, 1875.
14. Чрезвычайное и двадцать пятое очередное Екатеринославское уездное земское собрание. Чрезвычайное 31 августа, а очередное с 5-го по 10-е октября 1890 года. — Екатеринослав, 1891.
15. Бойко Я.В. Заселення Південної України (60-90-ті роки XIX ст.) // Південна Україна. — 1996. — Вип.1.
16. Бондарь С.Д. Секта меннонитов в России. — Петроград, 1916.
17. Гакстгаузен А. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. — М., 1870.
18. Карагодин А.И. Немецкие колонии на юге Украины (этнографические заметки) // Из прошлого Запорожья. Вып. I. — Запорожье, 1992.
19. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. — СПб., 1869.
20. Линдеман К.Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г., 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России. — М., 1917.
21. Описание менонистских колоний в России // ЖМГИ. — 1842. — Ч.IV.
22. О состоянии хозяйства в Молочанских менонистских колониях в 1842 году // ЖМГИ. — 1843. — Ч.VIII.
23. Очерки истории немцев и меннонитов юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / С.И. Бобылева. — Днепрпетровск, 1999.
24. Павлович. Материалы для географии и статистики России, собранные офицером Генерального штаба. Екатеринославская губерния. — СПб., 1862.
25. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Часть XIII. Екатеринославская губерния. — СПб., 1904.
26. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. — М., 1916.
27. Friesen P.M. The Mennonite Brotherhood in Russia (1789-1910). — Fresno, 1978.
28. Huebert H.T. Hirschau: an example of Russian Mennonite life. — Winnipeg, 1986.
29. Into the past. Buildings of the Mennonite Commonwealth in Russia / R.P.Friesen with Sergey Shmakin. — Winnipeg, 1996.
30. Loewen R.K. Family, church and market. A Mennonite Community in the Old and the New Worlds, 1850-1930. — Urbana, Chicago, 1980.
31. The Mennonite Encyclopaedia. A comprehensive reference work on the Anabaptist-Mennonite movement. Volume 1. — Scottsdale, Newton, Hillsboro, 1955.
32. The Mennonite Encyclopaedia. A comprehensive reference work on the Anabaptist-Mennonite movement. Volume 3. — Scottsdale, Newton, Hillsboro, 1955.
33. The Story of Bethania. Founded by the Mennonite Benevolent Society. — Winnipeg, 1996.
34. Toews J.B. Childbirth, disease and death among the Mennonites in nineteenth – century Russia // The Mennonite Quarterly Review. — 1986. — July. — Volume LX. — № 3.
35. Urry J. None but saints: The transformation of Mennonite life in Russia, 1789-1989. — Winnipeg, 1989.